
**ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

ՄԻՆԱՍՅԱՆ Է. Գ.

Հայոց նորագույն պատմության մեջ ուրույն տեղ ունի արցախահայության ազատագրական պայքարը: 1921 թ. հուլիսի 5-ին Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին ապօրինի բռնակցվելուց հետո արցախահայությունը շուրջ 7 տասնամյակ անընդհատ բողոքում էր այդ անարդարացի որոշման դեմ՝ պահանջելով միավորվել մայր հայրենիքի հետ: Սակայն Մոսկվայի և Բաքվի իշխանությունները մերժում էին այդ արդարացի պահանջը: Ավելին, Ադրբեջանը կանխամտածված խոչընդոտում էր Լեռնային Ղարաբաղի սոցիալ-տնտեսական, գիտամշակութային զարգացմանը, արգելակում կապը մայր հայրենիքի հետ և աստիճանաբար արտամղելով տեղի հայ բնակչությանը՝ արհեստականորեն ավելացնում էր ադրբեջանցիների քանակը՝ փորձելով փոխել մարզի ժողովրդագրական կազմը: 1980-ական թվականներին ստեղծվել էր այնպիսի վիճակ, որ արցախահայությունը կա՛մ պետք է զանգվածաբար լքեր իր հողը և արժանանար Նախիջևանի հայության ճակատագրին, կա՛մ պետք է պայքարի ելներ՝ իր բնօրրանը և մարդկային ու ազգային արժանապատվությունը պաշտպանելու համար: Արցախն ընտրեց երկրորդ ուղին՝ պայքարի ճանապարհը: Գորբաչովյան «վերակառուցման» քաղաքականությունն ու թվացյալ ժողովրդավարությունը նպաստեցին արցախահայության բացահայտ պայքարի ծավալմանը, և ադրբեջանական բռնատիրությունից նրա ազատագրումը դարձավ խիստ հրատապ:

Արցախյան ազատամարտի սկզբնավորման և շարժման ակունքների բազմակողմանի քննությունն ու հաղթական նվաճումների բոլոր փուլերի գիտական հետազոտումը հայ պատմագիտության կարևոր խնդիրներից են: Այն ունի արդիական ու քաղաքական կարևոր նշանակություն: Արցախահայության հերոսական պայքարի օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ նախադրյալների, «վերակառուցումից» դեպի անկախություն տանող ծանր ու դժվարին ճանապարհի և այդ նպատակի շուրջ հայ ժողովրդի համագգային միավորման և, վերջապես, Ադրբեջանի պարտադրած պատերազմում տարած փայլուն հաղթանակների շատ հարցեր դեռևս ինչպես հարկն է, չեն արժանացել հետազոտողների ուշադրությանը: Հիմնախնդրի շուրջ եղած գրականությունն ավելի շատ հանրամատչելի է և հուշագրական բնույթ ունի:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո աշխարհի քաղաքական կյանքում տասնյակ նոր հիմնախնդիրներ, բազում խնդիրներ առաջացան: Անհրաժեշտ է նորովի գնահատել այդ ամենը և վերագնահատել շատ տեսակետներ, որոնք հրապարակ են նետվել դեպքերի թարմ հետքերով կամ հորինվել ադրբեջանական գրչակների կողմից:

Արցախի ազատագրական պայքարի պատմության բազմակողմանի քննությունն ու ընդհանրացումը կարևոր նշանակություն ունեն նաև

նորանկախ Հայաստանի պետականության հաստատման ու կառուցման հետ կապված շատ խնդիրների լուսաբանման գործում:

Ավելի քան 17 տարի է անցել Արցախյան ազատագրական պայքարի նորագույն շրջանից, սակայն առ այսօր հրապարակի վրա չկա մի ամբողջական ուսումնասիրություն, որտեղ քննության առնված լինեն Արցախյան նորօրյա ազատամարտի՝ 1988 թվականից սկսած բոլոր փուլերն ու առանձնահատկությունները, հաղթական ճակատամարտերի դերն ու նշանակությունը, ռազմական գործողությունները, հայերի հերոսական պայքարի առանձին կողմերը, 1994 թ. զինադադարի հաստատումը, համահայկական զորակցությունն Արցախին, ինչպես նաև միջազգային հանրության ջանքերը՝ արցախյան հիմնախնդրի քաղաքական կարգավորման ուղղությամբ: Մինչև այսօր չկա նաև մի ամբողջական ուսումնասիրություն, որը նվիրված լինի Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության անկախության հռչակմանը, պետականության ամրապնդմանը, ինչպես նաև ԼՂՀ կայացման գործընթացին, նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության բազմակողմանի վերլուծությանը:

Արցախյան հիմնախնդրի ուսումնասիրության վերաբերյալ հրապարակի վրա եղած գրականությունը, հետազոտությունները կարելի է բաժանել մի քանի խմբի. *առաջին*՝ Արցախյան շարժման վերաբերյալ ուսումնասիրություններ, *երկրորդ*՝ Ղարաբաղա-ադրբեջանական 1991-1994 թթ. պատերազմի ռազմական գործողությունների վերաբերյալ հետազոտություններ, *երրորդ*՝ Արցախյան հարցի միջազգայնացման ու միջազգային հարաբերությունների ոլորտում դրա քննարկումների մասին եղած փաստաթղթեր ու ուսումնասիրություններ, *չորրորդ*՝ Արցախյան անկախ պետականության (ԼՂՀ) հռչակման, պետականության կայացման, նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության վերլուծության վերաբերյալ եղած ուսումնասիրություններ:

Առաջին խմբի վերաբերյալ հրապարակի վրա կան Ղարաբաղյան հիմնախնդրին նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ, ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, գրքեր, հուշագրություններ, վիճակագրական և փաստագրական ժողովածուներ, օրագրություններ, կինովավերագրեր, գիրք-հուշամատյաններ, տարեգրություններ և այլն, որոնք կարևոր դեր են խաղացել անհրաժեշտ եզրակացություններ անելու համար¹:

Շարժման հենց սկզբից Հայաստանում և Լեռնային Ղարաբաղում տպագրվել են փաստաթղթերի և վավերագրերի ժողովածուներ², որոնցում շոշափված են արցախյան հիմնախնդրին առնչվող բազմաթիվ հարցեր: Հապշտապ կազմված այդ ժողովածուները, չնայած ժամանակին էական դեր են խաղացել Արցախ-

¹ *Нагорный Карабах в девятой пятилетке, Степанакерт, 1976; Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году, Баку, 1985 և այլն:*

² *Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու.*, Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991, Մեղադրվում են, Ե., 1989, *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Е., 1992; Нагорный Карабах, весна-осень 1990, документы и материалы, Е., 1990; Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах, Е., 1995; Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Е., 1989; Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Е., 1991 և այլն:*

Ղարաբաղի հիմնախնդիրը ճիշտ հասկանալու գործում, գերծ չեն մի շարք թերություններից: Այդ ժողովածուներից դուրս են մնացել Արցախի հիմնախնդրին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր՝ սկսած 1920-ական թվականներից մինչև 1980-ական թվականները: 1988 թ. ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիան ակադեմիկոս Գ. Գալոյանի և Կ. Խուդավերդյանի խմբագրությամբ հրատարակեց «Լեռնային Ղարաբաղ» պատմական տեղեկանքը³, որտեղ հավաստի սկզբնաղբյուրների և վավերագրերի հիման վրա տրված է Արցախի համառոտ պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Նրանում հիմնավորված է արցախյան հիմնախնդիրն ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա լուծելու անհրաժեշտությունը: Աղբյուրագիտական առանձնակի նշանակություն ունի Վ. Հարությունյանի կազմած ժամանակագրական ստվարածավալ ժողովածուն⁴, որը բաղկացած է 6 մասից, և ընդգրկված են 1988-1997 թթ. Արցախի հիմնախնդրի վերաբերյալ մամուլում հրապարակված բազմաթիվ նյութեր ու մեկնաբանություններ:

Արցախյան շարժման վերաբերյալ բազմաթիվ գրքերով ու հոդվածներով հանդես է եկել Բ. Ուլուբաբյանը, որը զգալի ներդրում ունի Ղարաբաղյան հիմնախնդրի բարձրացման հարցում: Նրա «Արցախյան գոյապայքարը» (Երևան, 1994), «Արցախյան գոյապայքարի տարեգրությունը» (Երևան, 1997) և մամուլում տպագրված տասնյակ հոդվածներն ու հրապարակումները կարևոր ու խիստ անհրաժեշտ ուսումնասիրություններ են, նաև ականատեսների վկայություններ, դեպքերի ու իրադարձությունների վերլուծություններ, ընդհանրացումներ և գնահատականներ: Բ. Ուլուբաբյանի գրքերը, սկզբնավորելով Արցախյան շարժման ուսումնասիրությունը, համակարգված ու ընդհանրացված տեղեկություններ են հաղորդում խնդրո առարկա թեմայի վերաբերյալ: Սակայն դրանցում հպանցիկ են ներկայացված պատերազմական գործողությունները: Մեծ է նաև գրող-հրապարակախոս Զ. Բալայանի դերը, որի գրքերն ու հոդվածները չնայած ունեն ավելի շատ քաղաքական-հրապարակախոսական, քան թե պատմագիտական ուղղվածություն, օրագրային գրառումների, վավերագրական ակնարկների ու զմանկարների մի յուրօրինակ հավաքածու են, որոնք նոր շունչ են տվել արցախյան պայքարին ու էական դեր խաղացել Արցախ-Ղարաբաղի հիմնախնդրի միջազգայնացման գործում⁵: Տարեգիր-հրապարակախոսների այս շարքը լրացնում է Բ. Կարապետյանը ոչ միայն գրքերով ու հոդվածներով, այլև փաստավավերագրական նկարահանումներով⁶: Նա առաջիններից էր, որ փորձեց վեր հանել Արցախի հիմնախնդիրը և նկարագրել պայքարի սկզբի իրադարձությունները: Արցախյան հիմնահարցը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դիտարկելու ուղղությամբ առաջին լուրջ փորձն արեց Յու.

³ *Нагорный Карабах. Историческая справка, Е., 1988.*

⁴ **Արություն Բ. Բ.**, *События в Нагорном Карабахе, ч. 1-6, Е., 1990-1997.*

⁵ **Բալայան Զ.**, Դժոխք և դրախտ, Ե., 1995, նույնի՝ Բժիշկ Մարությանը և նրա «Պատերազմի հետքը երկար է մնում», Ե., 1999 և այլն:

⁶ **Կարապետյան Բ.**, Եվ նրա շուրջ, Ե., 1990, նույնի՝ Անգլուհու արցախյան ողիսականը, Ե., 1994:

Բարսեղովը⁷: Նրա ուսումնասիրություններում բերված կարևոր փաստարկներն ու հիմնավորումներն անվիճելի են դարձնում, որ Արցախի հիմնահարցի արդարացի լուծմանը կարելի է հասնել ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի համաձայն: Արցախյան շարժման 1988-1989 թթ. շրջափուլի առաջին ուսումնասիրողներից է Վ. Գրիգորյանը: Սակայն նա ամեն կերպ փորձել է գերազնահատել Արցախյան ազատամարտում «Հայոց համազգային շարժում» կազմակերպության դերը⁸: Արցախյան գոյապայքարի արդարացիությունը գիտականորեն հիմնավորող առաջին հեղինակներից է նաև ակադեմիկոս Վ. Խոջաբեկյանը⁹: Նրա գրքում կարևոր տեղ է հատկացված Ադրբեջանական ԽՍՀ հայ բնակչության նկատմամբ իրագործված բռնագաղթի ու սպանդի, ինչպես նաև Հայաստանից ադրբեջանցիների արտագաղթի պատճառների բացահայտմանը: Այս ուղղությամբ արժեքավոր ուսումնասիրություններ է կատարել նաև ակադեմիկոս Գ. Ավագյանը: Նա իր գրքում, որը, ըստ էության, հեղինակի՝ արցախյան հիմնահարցին նվիրված նախկինում հրատարակված տարաբնույթ ուսումնասիրությունների ամփոփումն է, ցույց է տվել Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի վրա գործադրված բռնաճնշումների ընթացքը և դրանց բացասական հետևանքները¹⁰: Վերակառուցումից մինչև անկախություն ընկած ժամանակաշրջանում Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների վերլուծությանն է նվիրված Ռ. Ազիզբեկյանի գիրքը¹¹, որում մամուլում հրապարակված փաստական նյութի և այլ ուսումնասիրությունների հիման վրա լուսաբանված են հայ ժողովրդի 1985-1991 թթ. պատմության շրջադարձային էջերը՝ Արցախ-Ղարաբաղի ազատագրական շարժման ծավալումը և դեպի ազգային անկախ պետականության վերականգնում տանող դժվարին ուղին: Հեղինակն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել արցախյան շարժման դրդապատճառներին:

Հյուսիսային Արցախի գոյապայքարի պատմությանը նվիրված Կիմ Ղահրամանյանի արժեքավոր աշխատությունը¹² անդրադառնում է ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 1988 թ. փետրվարի 20-ի պատմական որոշումից հետո Լեռնային Ղարաբաղում ծավալված իրադարձություններին, որոնք լայն արձագանք գտան Շահումյանի շրջանում և Գետաշենի ենթաշրջանում: Խիկար Բարսեղյանի գրքում զետեղված են մամուլում տպագրված նրա հոդվածները և փաստաթղթեր, որոնցում վերլուծվել են 1988-1990 թթ. տարածաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունները և գնահատվել են Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին նվիրված բազմաթիվ հարցեր¹³:

⁷ Барсегов Ю., *Народ Нагорного Карабаха-субъект права на самоопределение*, М., 1993, նույնի՝ Ինքնորոշման իրավունքը ազգամիջյան պրոբլեմների դեմոկրատական լուծման հիմքն է, Ե., 1990:

⁸ Григорян В., *Армения 1988-1989*, Е., 1999.

⁹ Խոջաբեկյան Վ. Ե., *Արցախը փորձության ժամին*, Ե., 1991:

¹⁰ Авакян Г., *Нагорный Карабах. Ответ фальсификаторам*, Е., 1991.

¹¹ Ազիզբեկյան Ռ., *Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն*. Համառոտ ակնարկ, Ե., 1992:

¹² Ղահրամանյան Կ., *Հյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար*, գիրք Բ, Ե., 1993:

¹³ Барсегян Х., *Истина дороже. К проблеме Нагорного Карабаха-Арцаха*, Е., 1992.

Արցախ-Ղարաբաղյան հիմնահարցի ակունքների բացահայտմանն ու վերլուծությանն են նվիրված Հրանտ Աբրահամյանի մի շարք աշխատություններ¹⁴, ինչպես նաև Ն. Սարումյանի «Քաղաքական և մշակութային իրավիճակը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում 1960-80-ական թվականներին» (Ստեփանակերտ, 2001), Ա. Արշակյանի «Արցախյան գոյապայքար (1985-1992 թթ.)» (Երևան, 2004): Նշված հեղինակներն իրենց առջև խնդիր են դրել, հենվելով հիմնականում նորահայտ փաստաթղթերի, վիճակագրական տվյալների, պարբերական մամուլի, ժամանակակիցների հրատարակած և չհրատարակած հուշագրությունների և այլ պատմագիտական նյութերի վրա, ուսումնասիրել և գիտականորեն ընդհանրացրել Արցախի ազատագրական պայքարի նախադրյալների, դրա սկզբնավորման, այդ պայքարի շուրջ Հայաստանի, Արցախի և Սփյուռքի հայության համախմբման, ինչպես նաև պատերազմում հայ ժողովրդի հերոսամարտի և ծանր պայմաններում տարած փայլուն հաղթանակների առաջին փուլի արդյունքները: Հրապարակի վրա են նաև մի շարք այլ հեղինակների աշխատություններ¹⁵ ու հուշագրություններ¹⁶, որոնք աղբյուրագիտական արժեք ունեն: Ս. Չոբանյանի կազմած փաստավավերագրական ժողովածուն ներկայացնում է արցախահայության նկատմամբ Ադրբեյջանում նախապես ծրագրված ու իրագործված վանդալիզմի և հակահայկական ուղղվածության տարաբնույթ դեպքերի բազմաթիվ ապացույցներ¹⁷:

Ադրբեյջանահայության ցեղասպանությանը և բռնագաղթին են նվիրված մի շարք գրքեր ու հրապարակումներ¹⁸, որոնցում բացահայտվել են տեղի

¹⁴ **Աբրահամյան Հ.**, Արցախյան գոյամարտ, Ե., 1991, **նույնի՝** Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Ե., 1997, **նույնի՝** Ճակատագրին ընդառաջ, Ե., 2001, **նույնի՝** Արցախյան շարժումը և հայ քաղաքական ու հասարակական ուժերը (Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, 2004, N 1-2, էջ 119-126):

¹⁵ **Արստամով Ս.**, *Правда о Нагорном Карабахе*, Е., 1999, **Մելքումյան Ս.**, Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը, Ե., 1997, **Մկրտչյան Շ.**, Արցախ, Ե., 1991, **Հակոբջանյան Ա.**, Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ, Ե., 2001., **Մկրտչյան Լ.**, Արցախ-Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Սթենք, 1988, **Манасян А.**, *Карабахский конфликт: ракурсы правового подхода*, Е., 1997; **Бабанов И., Воеводский К.**, *Карабахский кризис*, СПб., 1992; **Сахаров А.**, *О Нагорном Карабахе*, Е., 1996; **Зоян С.**, *Нагорный Карабах: проблема и конфликт*, Е., 2002.

¹⁶ **Գրիգորյան Գ.**, Ղարաբաղյան օրագիր (1988-1992), Ե., 2005, **Պետրոսյան Ա.**, Արթուր Մկրտչյան, Ե., 2004:

¹⁷ **Չոբանյան Ս.**, *Государственно-организованный терроризм. Геноцид армян 1988-1991гг*, Е., 1992:

¹⁸ **Մոսեսովա Ի., Հովնանյան Ա.**, Բաքվի ջարդերը, Ե., 1992, Մելիք-Շահնազարյան Լ., Ադրբեյջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Ե., 1988, **Кокс Керолайн, Айбнер Джон**, *Этническая чистка продолжается. Война в Нагорном Карабахе*, Е., 1998; **Мелик-Шахназарян Л.**, *Гандзак. Неутраченный мир (воспоминания очевидца)*, Степанакерт, 1996; **Улубабян Г., Зоян С., Аршакян А.**, *Сумгаит...Геноцид...Гласность*, Е., 1989; **Вермишева С.**, *Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года*, Е., 1995; *Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвященных конфликтам в ряде районов Азербайджанской республики и республики Армения (конец апреля-май 1991 года)*, Е., 1992; *Геноцид армян в Азербайджане, Степанакерт, 1998; Аннексия и депортация, Степанакерт, 1998;*

հայության նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների իրագործած բռնությունները, դաժանություններն ու ջարդերը: Արցախյան խնդրին նվիրված բազմաթիվ գրքեր ու ժողովածուներ են հրատարակվել նաև Ադրբեջանում¹⁹: Դրանց հեղինակները առանց բացառության նենգափոխում են պատմական ճշմարտությունը և դեպքերն ու իրադարձությունները ներկայացնում իրենց համար շահեկան կտրվածքով:

Երկրորդ խմբի մասին ևս կան որոշ աշխատություններ: 1991-1994 թթ. ազատամարտի ռազմական գործողությունները, պաշտպանության բանակի կազմավորման ու մարտական ուղու և պատերազմի առանձին դրվագներ մի ամբողջության մեջ առաջին անգամ ներկայացրել է Ս. Հասրաթյանը իր «Գոյամարտը (ԼՂՀ պաշտպանության բանակի մարտական ուղու պատմության համառոտ ուղեցույց)» (Ստեփանակերտ, 1998) և «Ղարաբաղյան պատերազմ» (Երևան, 2001) աշխատություններում, որտեղ պատերազմը ներկայացված է ընդհանուր գծերով: Խոշոր ռազմական գործողությունները չեն վերլուծվել, իսկ դրանց անցկացման անհրաժեշտությունը, պատմական նշանակությունը և նման այլ խնդիրներ դուրս են մնացել հեղինակի ուշադրությունից: Հատկապես բանակի կազմավորման գործընթացը ներկայացված է դրվագներով, իսկ ԼՂՀ ԳԽ նախագահության 1992 թ. փետրվարի 24-ի հրամանագիրը ինքնապաշտպանական ուժերի (ԻՊՈւ) ստեղծման մասին և Պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահի 1993 թ. նոյեմբերի 10-ի հրամանագիրը ԻՊՈւ-ն ՊԲ-ի (Պաշտպանության բանակի) վերակազմավորելու մասին, վրիպել են նրա ուշադրությունից: Նրա աշխատություններում Արցախյան շարժման քաղաքական փուլը չի զանազանվում պատերազմականից. դեռ ավելին՝ չի ուրվագծվում, թե երբ է սկսվել պատերազմը:

Արցախյան պատերազմի ընթացքի ու Պաշտպանության բանակի կազմավորման, մարտական գործողությունների ու դրանց հետ կապված քաղաքական և դիվանագիտական ձեռնարկումների մասին փաստական հարուստ նյութեր կան Վ. Հարությունյանի վերը նշված «Իրադրությունը Լեռնային Ղարաբաղում» ժամանակագրության 4-րդ և 5-րդ մասերում: Սակայն նրա տեղեկություններն ամբողջական չեն: Առանձին մարտական գործողությունների մասին տեղեկություններ է պարունակում Ռ. Պետրոսյանի հուշերի գիրքը²⁰, որը գերծ չէ թերություններից ու անճշտություններից, մասնավորապես բացակայում է Մարտակերտի ճակատում մղված մարտական գործողությունների ժամանակագրությունը: Ուշագրավ են նաև Ս.

Дневник судебного процесса о преступлениях против армянского населения Сумгаита, Степанакерт, 1998.

¹⁹ *Хроника НКАО, февраль 1988-февраль 1990, Баку, 1990; Конфликт в Нагорном Карабахе, Баку, 1990; К истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918-1925, документы и материалы, Баку, 1989; Алиев И., Нагорный Карабах. История, факты, события, Баку, 1989 և այլն.*

²⁰ **Պետրոսյան Ռ.**, Արցախի պաշտպանության դիրքերում, Ե., 1997: Գրքի լրամշակված տարբերակը՝ Արցախ, պատերազմ, զինադադար, Ե., 2001:

Քամայանի գրքերը²¹, մանավանդ Մարտունու շրջանում ընթացած մարտական գործողությունների և այդ ուղղությամբ ստորաբաժանումների կազմավորման ու դրանց մարտական ուղու լուսաբանման տեսակետից: Գանձակում 1988 թ. հայերի ինքնապաշտպանության մասին են ականատես Լ. Մելիք-Շահնազարյանի հուշերը²²: Փաստերով հարուստ նյութեր է պարունակում նրա մյուս ծավալուն աշխատությունը²³, ուր դիտարկվում են արցախահայության ազգայինազատագրական պայքարը ճնշելու՝ Ադրբեջանի որդեգրած բոլոր ձևերն ու եղանակները: Հեղինակը Ադրբեջանի ագրեսիայի սկիզբը դնում է ԼՂՀ հռչակումից հետո (1991 թ. սեպտեմբերի 2): Իրականում ԼՂՀ հռչակումը Ադրբեջանի ագրեսիային դիմադրելու կարևորագույն ձեռնարկումներից էր: Հեղինակի ուշադրությունից վրիպել են Գետաշենի, Մարտունաշենի և մյուս հայկական բնակավայրերի բռնատեղահանության իսկական պատճառները, սոցիալ-քաղաքական հիմքերը, ներքին խնդիրները:

1991 թ. ամռանը տխրահռչակ «Կոլցո» ռազմական գործողության ընթացքում Հադրութի շրջանի սահմանամերձ գյուղերի հայաթափման անմիջական ու թարմ տպավորության տակ հետագայում ԼՂՀ ԳԽ անդրանիկ նախագահ ընտրված Ա. Մկրտչյանը փորձել է վերհանել ողբերգության պատճառները, ներկայացնել իրադարձությունների ճիշտ պատկերը²⁴: «Կոլցո» ռազմական գործողության մասին է նաև Ն. Սողոմոնյանի փաստագրությունը («Կոլցո I, II, III մասեր», Ստեփանակերտ, 1994-2000 թթ.): Նախկին խորհրդային սպա Դ. Բաղդասարյանի հուշերի գիրքը, որը կոչվում է «Դիմակայություն. հուշագրություններ» (Երևան, 1998), ընդգրկում է միայն 1989-1992 թթ. տեղի ունեցած այն դեպքերն ու գործողությունները, որոնց անմիջական մասնակիցը կամ կազմակերպիչն է եղել հեղինակը: Նա փորձել է ցույց տալ Արցախյան ազատամարտի գլխավոր հերոսի՝ ժողովրդական կամավորական աշխարհագորի դերը Արցախի ու Հայաստանի անվտանգության համար մղված պայքարում: Ռազմաքաղաքական ընդհանրացումներում հեղինակն արտահայտել է իր մարտական փորձից ու աշխարհայացքից բխող անձնական տեսակետներ: Դ. Բաղդասարյանի գրքում առաջին պլան է մղված ինքը՝ հեղինակը. որոշ դեպքերում գերազնահատված է նրա դերակատարությունը:

Ռազմաբժշկական ծառայության ստեղծման, պատերազմում բուժախատողների գործունեության ու մարտական ուղու մասին է Վ. Մարությանի գրառումների հիման վրա ստեղծված գիրքը²⁵: Հեղինակը, լինելով մեզանում ռազմաբժշկական ծառայության հիմնադիրներից մեկը, ականատեսի քաջատեղյակությամբ ու հավաստի է ներկայացնում ինչպես պաշտպանության բանակի կազմավորման, այնպես էլ պատերազմի առանձին դրվագներն ու մանրամասները:

²¹ Камалян С., *Карабах на пути к бессмертию, Краснодар, 1994*, նույնի՝ Ավոն մեր աչքերով, Ե., 1994:

²² Мелик-Шахназарян Л., *նշվ. աշխ.*:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Մկրտչյան Ա., Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հադրութում, Ե., 1992:

²⁵ Марутян В., *У войны долгий след (Записи военврача), Е., 1996.*

Ա. Բունիաթյանի գիրքն²⁶ ընդգրկում է Արցախյան պատերազմի 1992 թ. ապրիլի 24-ից մինչև հոկտեմբերի 10-ն ընկած ժամանակահատվածը: Հետաքրքիր մանրամասնություններ կան Մարտակերտի ռազմաճակատում տեղի ունեցած իրադարձություններից: Կ. Դանիելյանը, դրվագ առ դրվագ ներկայացնելով արցախահայության վեցամյա պայքարի պատկերը, անդրադարձել է նաև պատերազմի ու ՊԲ կազմավորմանը, հատկապես Ասկերանի ուղղությամբ և շրջանի ինքնապաշտպանական կազմավորումների մղած մարտական գործողություններին: Ի. Բաբանովը և Կ. Վոյեվոդսկին վերը նշված իրենց աշխատությունում անաչառ են ներկայացրել Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունները, մանավանդ Գետաշենի ողբերգությունը՝ հիմնավորելով, որ խաղաղ բնակչության դեմ բռնությունները գործադրել են ԽՍՀՄ դեկավարության ցուցումով: Լրագրող Ս. Մարգարյանի կազմած փաստագրական ժողովածուն²⁷, ուր զետեղված է Մարտակերտի շրջանում ծավալված մարտական գործողությունների լուսանկարային և տեղեկատվական քրոնիկոնը, արժեքավորվում է Արցախյան գոյամարտի մասնակից զորահրամանատարների հուշերով ու իրադարձությունների գնահատականներով:

Ուշագրավ ու արժեքավոր ուսումնասիրություն է Մ. Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը» (Երևան, 2000) աշխատությունը, որտեղ ոչ միայն ներկայացվել են պատերազմի սկզբի ռազմական գործողությունները, այլև Արցախյան պատերազմի գլխավոր դերակատարի՝ պաշտպանության բանակի կազմավորման փուլերն ու մարտական ուղին, ինչպես նաև Շուշիի ու Լաչինի ազատագրումն ու դրան նշանակությունը պատերազմի ընդհանուր ելքի համար: Արցախյան ազատամարտի ռազմական գործողությունների նկարագրությանն են վերաբերում Ռ. Պետրոսյանի «Արցախ, պատերազմ, զինադադար» (Երևան, 2001) և Փ. Օհանջանյանի «Ղարաբաղի ազատագրման պատերազմը» (Երևան, 2000) աշխատությունները:

Մի շարք հեղինակներ հուշամատյաններ, հուշագրեր, արցախյան հերոսներին նվիրված աշխատություններ, գրքույկներ են հրատարակել, որտեղ նկարագրված են մարտական գործողությունները և ազատագրական պայքարում զոհված ազատամարտիկների հերոսապատումը²⁸: Հ. Դեմոյանը իր

²⁶ Բունիաթյան Ա., Արյունոտ օրեր. Մարտակերտ. Վավերագրություն, գիրք 1, Ե., 2000:

²⁷ Մարգարյան Ս., Մարտակերտ՝ չհայտարարված պատերազմի կիզակետ (փաստագրություն), Ստեփանակերտ, 1999:

²⁸ Ղարիբյան Գ., Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, Ե., 1999, Արշակյան Ա., Մահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Ե., 1993, Աբրահամյան Հ., Մկրտչյան Շ., Արցախի համար զոհված դիզակցիները, Ե., 2000, Առուստամյան Գ., Իմ սերը քեզ հետ է. ողջեր և նահատակներ, Ե., 1998, Նանագույան Ս., Արծիվները բարձունք են տենչում, գիրք Ա, Բ, Գ, Ե., 1992-1993, Եսայան Է., Բույլ նահատակաց, Ե., 1996, Մուսայելյան Բ., Հանուն Արցախի և հայրենի Մարտունու, Ստեփանակերտ, 1998, Առաքելյան Վ., Ազիզյան Գ., Նրանք փառքով անմահացան, Ե., 1996, Աթայան Ի., Ընդմիջտ մեզ հետ, Ստեփանակերտ, 1995, Միրզոյան Վ., Սարգսաշեն, Ստեփանակերտ, 1997, Նանագույան Ս., Շահեն, Ե., 1993, Սահակյան Ռ., Արծվապաշտ երկիր, Ե., 2004.:

աշխատություններում անդրադարձել է արցախյան ռազմական գործողություններին և հատկապես 1992 թ. փետրվարի Խոջալուի դեպքերին²⁹:

Արցախյան ազատագրական պայքարի և նրա մարտական գործողությունների մասին պաշտպանվել են նաև թեկնածուական և դոկտորական դիսերտացիաներ: Դրանցից են Կ. Ղահրամանյանի «Հյուսիսային Արցախ (պատմական քննական վերլուծություն)»՝ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն (Երևան, 2000), Մ. Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին», 1991-1994 թթ.՝ թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2001), Ա. Արշակյանի «Արցախյան գոյապայքարը. 1985-1992 թթ.» թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2003) և այլն: Հատկապես արժեքավոր ու ամփոփ ուսումնասիրություն է «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմը. 1988-1994 թթ.» հանրագիտարանը (Երևան, 2004), որտեղ ոչ միայն տրված են Արցախյան հերոսամարտի մասնակիցների և հատկապես զոհվածների կենսագրականներ, այլև ռազմական գործողությունների ընդհանուր նկարագիրը, ինչպես նաև Արցախյան շարժման սկզբնավորման պատմությունը: Նույնիսկ առանձին ներկայացված է բժիշկների, արվեստագետների, գրողների և այլ ոլորտների մասնագետների մասնակցությունն Արցախյան ազատամարտին: Այս հանրագիտարանը կարող է օգտակար լինել հետագա ամփոփ ուսումնասիրությունների համար, սակայն զերծ չէ թերություններից:

Երրորդ խումբ գրականությունը ավելի սակավաթիվ է: Արցախյան հարցի միջազգային քննարկումները ներկայացված են ավելի շատ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության հաշվետվություններում և ԵԱՀԿ և մյուս միջազգային ասոցիացիաներում ու մամուլում:

Արցախյան հարցի քննարկումներին անդրադարձել է ՀՀ-ում Ռուսաստանի նախկին դեսպան Վ. Ստուպիշինը³⁰: Նա փորձել է վերլուծել իրադարձությունները, քննադատաբար է մոտեցել հակամարտության նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքական որոշ ուժերի, մանավանդ Արտաքին գործերի նախարարության սխալ դիրքորոշմանը: Բացահայտել է մի շարք ռազմական գործողությունների քաղաքական-դիվանագիտական աստաղը: Ա. Այվազյանն իր «Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը» (Երևան, 1998) աշխատության մեջ տալիս է Ղարաբաղյան հակամարտության զարգացման փուլերը և հարցի ուսումնասիրության վիճակը, ներկայացնում է հակամարտության ռազմավարությունը, Ադրբեյջանի և Թուրքիայի նկատմամբ Հայաստանի անվտանգության պատճառները, ԵԱՀԿ հովանու ներքո բանակցությունների ընթացքը, Ղարաբաղի և Հայաստանի անվտանգության

²⁹ Демоян Г., Мелик-Шахназарян Л., Ходжалинское дело. Особая папка, Е., 2003; Демоян Г., Карабахская драма: скрытые действия, Е., 2003; Demoyan H., Melik-Shahnazaryan L., The Khojalu Case: a Special Dossier, Yerevan; 2004, նույնի՝ Этническая принадлежность в политическом и общественном дискурсе современного Азербайджана, по примеру антиармянских материалов, Е., 2004.

³⁰ Ступишин В., Карабахский конфликт, 1992-1994, М., 1998.

միջազգային երաշխիքները՝ ԵԱՀԿ ծրագրի լույսով, փոխզիջումային հնարավոր տարբերակները և այլն: Արժեքավոր աշխատություն է Ա. Մանասյանի «Ղարաբաղյան ազատամարտը հայոց քաղաքական գիտակցության հայելում» (Երևան, 2003) հոդվածների ժողովածուն: Այստեղ հեղինակը ներկայացրել է Արցախյան հարցի միջազգայնացման ուղղությամբ կատարված աշխատանքները, հարցի քննարկումները միջազգային աստիճաններում և դրա լուծման օրինական ձևերը:

Չորրորդի վերաբերյալ նույնպես գրականությունը սակավաթիվ է, չնայած գրվում են նոր գրքեր, հոդվածներ, բայց այս ուղղությամբ մի ամբողջական աշխատություն դեռևս չկա: Լ. Մելիք-Շահնազարյանն իր վերը նշված աշխատություններում անդրադարձել է ԼՂՀ-ի ներքին և արտաքին քաղաքականության հարցերին հատկապես 1991-1996 թվականների ժամանակահատվածում:

Արցախի ներքին կյանքի հարցերի վերլուծությանն է վերաբերում «Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային և հոգևոր ժառանգությունը» (Երևան, 1998) աշխատությունը, որտեղ ներկայացված են ԼՂՀ-ի արդի մշակութային արժեքները: Ա. Դաբաղյանի և Մ. Գաբրիելյանի «Շուշին 1992-2002 թթ., հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք» (ազգագրական ակնարկ) (Երևան, 2004) աշխատությունում արժեքավոր փաստագրական նյութեր են ամփոփված վերջին տասնամյակում քաղաք վերադարձող հայ բնակչության ժողովրդագրական կազմի վերաբերյալ: Այստեղ տրված են Շուշիի բնակչության կենսաապահովման համակարգի, հասարակական հարաբերությունների, քաղաքային մշակույթի ձևավորման ընթացքի հիմնական առանձնահատկությունները: Հայաստանի Հանրապետության ու Լեռնային Ղարաբաղի մամուլում և ամսագրերում հրատարակվել են բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք վերաբերում են ավելի շատ ԼՂՀ-ի ներքին կյանքի, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների վերլուծությանը: Սակայն դեռևս ԼՂՀ-ի անկախ պետության ստեղծման ու կայացման մասին չկա մի ամբողջական աշխատություն: Դա այսօր հրատապ խնդիր է:

Նկատի ունենալով Արցախյան ազատամարտի նորագույն շրջանի (1988-2005թթ.) պատմության կարևորությունն ու ազգային-հայրենասիրական, գիտական և քաղաքական նշանակությունը՝ կարծում ենք, որ՝

Առաջին. Առաջիկայում այդ պատմության ուսումնասիրությունը պետք է իրականացնել համալիր եղանակով՝ դրա մեջ ներգրավելով ոչ միայն ՀՀ ԳԱԱ պատմության, արևելագիտության ինստիտուտները, այլև ԵՊՀ պատմության, միջազգային հարաբերությունների և արևելագիտության ֆակուլտետները, ինչպես նաև ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը:

Երկրորդ. Ցավոք, անկախ Հայաստանի Հանրապետությունում գոյության 14 տարիների ընթացքում չստեղծվեցին ազգային անվտանգության բնագավառն ուսումնասիրող պատշաճ գիտական որակավորում ունեցող վերլուծական կենտրոններ, թեև ի սկզբանե պարզ էր, որ Ղարաբաղյան հակամարտությունը սերտորեն առնչվում է համաշխարհային բազմաբնույթ զարգացումներին, որոնք անհրաժեշտ է ժամանակին և արագ վերլուծել: Ուստի խիստ անհրաժեշտ է նման կենտրոնների ստեղծումն ու համապատասխան

կադրերով ապահովումը: Դրանք կարելի է ստեղծել նաև բուհերում՝ կոնկրետ ու հրատապ խնդիրները քննելու և վերլուծելու համար:

Երրորդ. Անհրաժեշտ է, որ Հայաստանի կառավարությունը կամ Արտաքին գործերի նախարարությունը ստեղծի ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, որը ռազմավարական հեռանկարային գործողությունների ծրագրեր կմշակի ոչ միայն ՀՀ անվտանգության ապահովման համար, այլև արցախյան հակամարտության ընթացքն ու կարգավորման հնարավորությունները մասնագիտական համակարգված վերլուծության ենթարկելու, որոշակի ու գործնական առաջարկներ անելու նպատակով:

Չորրորդ. Ուսումնասիրությունների արդյունավետությունն էապես կարելի է բարձրացնել՝ գիտական համագործակցություն հաստատելով նշված հարցերով զբաղվող արտասահմանյան գիտնականների, և մասնավորապես, սփյուռքահայ պատմաբանների, արևելագետների ու միջազգայնագետների հետ:

Հինգերորդ. Արցախի ազատագրական պայքարի՝ 1988-2005 թթ. պատմության ուսումնասիրության կարևորությունից ելնելով՝ անհրաժեշտ է ստեղծել համակարգող մարմին՝ դրա մեջ ընդգրկելով հիշյալ հարցերով զբաղվող բոլոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին: Դա հնարավորություն կտա խելամտորեն օգտագործելու հանրապետության գիտական ներուժը:

Վեցերորդ. Սոցիոլոգիական հարցումներով ու անձնական դիտարկումներով կարելի է վերլուծել ու քննել ԼՂՀ-ի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր ոլորտների գործընթացները և անել համապատասխան առաջարկներ:

СОВРЕМЕННЫЙ ЭТАП И ЗАДАЧИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ АРЦАХСКОГО ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ

МИНАСЯН Э. Г.

Резюме

Всестороннее научное изучение истоков арцахского освободительного движения, его героического победного шествия на всех этапах является важнейшей задачей армянской историографии. Причем задачей, имеющей также актуальное и политическое значение. Вопросы оценки объективных и субъективных предпосылок героической борьбы арцахцев начиная с периода “перестройки” до завоевания независимости, объединения вокруг этой цели всего армянства и, наконец, блестящей победы в навязанной азербайджанцами войне пока еще в достаточной мере не исследованы специалистами. Изданная по

этой тематике литература носит скорее всего популярный и мемуарный характер.

Обобщение и исследование истории арцахского движения имеет также важное значение для освещения ряда вопросов, касающихся самоутверждения и обустройства восстановившей независимость Армянской Республики.

Уже прошло более 17 лет с начала новейшего периода арцахского освободительного движения, однако до сих пор не издано ни одного целостного исследования, охватывающего период с 1988 года со всеми его особенностями, оценивающего по существу роль и историческое значение военных действий и одержанных побед на фронтах, содействия всего армянства Арцаху, а также усилий международного сообщества в деле политического урегулирования вопроса.

В целях систематизации имеющегося исторического материала весь круг проблем следует разделить на несколько частей. В первую часть должны быть включены публикации об арцахском движении. Вторая часть должна охватить исследования, касающиеся военных действий на азербайджано-карабахском фронте в 1991-1994 гг. Третья часть должна охватить материалы и исследования, касающиеся интернационализации Арцахской проблемы и сферы международных отношений. И, наконец, в четвертую часть необходимо объединить материалы и публикации по истории становления независимой Арцахской республики, провозглашению государственности и вопросам внутренней и внешней политики.